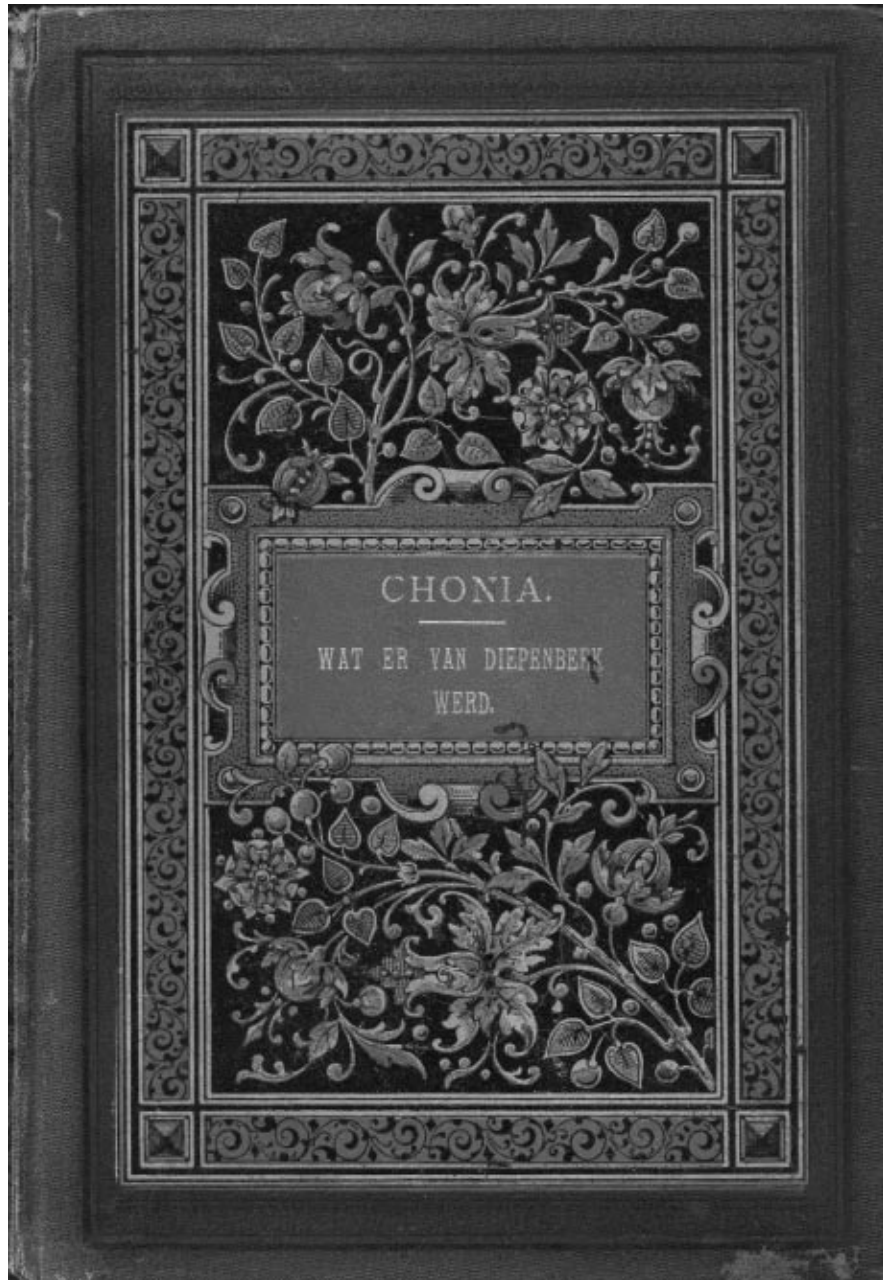

© JEAN KOENE 1998

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, gekopieerd of overgenomen,
zonder de schriftelijke toestemming van de schrijver.

Richtingenstrijd

in de negentiende en in de zeventiende eeuw

RICHTINGENSTRIJD

in de negentiende en in de zeventiende eeuw

'In art, as in nearly every other field, the nineteenth century was a time of questioning, experimentation, discovery and modernization.' (Uit: flaptekst van Stephan F. Eisenman, *Nineteenth Century Art*)

Dat de negentiende eeuw een tijd van overgang was, waarin de traditie in botsing kwam met snel veld winnende nieuwe ideeën, komt duidelijk aan het licht op het terrein van de godsdienst. De invloed van de achttiende-eeuwse Verlichting deed zich daar meer en meer gevoelen. In de protestantse wereld, maar ook al enigszins in katholieke kring, werden steeds vaker twijfels uitgesproken ten aanzien van de heersende kerkelijke leer. Vooral na de Franse revolutie van 1789 begonnen liberale denkbeelden zich te verspreiden over Europa. Dat had zijn weerslag op politiek terrein, maar liet de godsdienst ook niet onaangetast. Alles wat tot dan toe als een paal boven water had gestaan, werd ondergraven.

HET RÉVEIL

In de protestantse kerk ontstond rond 1830 een krachtige beweging, die zich teweerstelde tegen de liberale tendensen die men sedert de Franse omwenteling in de Kerk bespeurde. De beweging diende zich aan onder de naam Het Réveil en stelde zich tot doel, de gelovigen uit hun slaap te wekken en hen waakzaam te doen zijn voor de gevaren die de gevestigde Kerk bedreigden. Het Réveil verklaarde zich onomwonden antiliberaal en antirevolutionair. Gangmakers van de beweging waren de dichters Willem Bilderdijk en Isaïc da Costa en de politicus Groen van Prinsterer. Bilderdijk was een fanatieke, behoudzuchtige gevoelsmens met originele, maar erg wilde ideeën, waar niet iedereen zomaar achter kon gaan staan. Da Costa, een tot het christendom bekeerde jood, was ook fanatiek en conservatief, maar sympathieker, en daardoor voor velen geloofwaardiger. Veel jonge protestanten voelden zich tot hem aangetrokken. De ideeën van het antirevolutionaire Réveil werden door hem schriftelijk vastgelegd in de *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Groen van Prinsterer was politicus, een man van de praktijk, en daardoor heel wat gematigder in zijn opvattingen. De Anti-Revolutionaire Partij (A.R.P.), die in 1878 door Abraham Kuiper werd opgericht, was grotendeels op zijn denkbeelden gebaseerd.

Veel schrijvers die in de jaren 1830 debuteerden voelden zich min of meer tot het Réveil aangetrokken. Dat gold zeker voor de schrijver Johannes Petrus Hasebroek, maar eveneens voor Nicolaas

Beets, Anna Geertruida Bosboom-Toussaint en Jacob van Lennep. Het Réveil zette zich niet alleen af tegen het liberalisme, maar evenzeer tegen iedere andere naar humanisme riekende stroming in de eigen Kerk.

De eersten die het met de Réveil-aanhang – en met de protestantse orthodoxie in het algemeen – danig aan de stok kregen, waren de zogeheten ‘Groningers’: jonge theologen in de provincie Groningen die een frisse wind door de Kerk wilden doen waaien. In feite waren ook zij traditioneel protestants, maar zij hadden een wat gunstiger mensbeeld dan hun geloofsgenoten van het Réveil. De ‘Groningers’, vervuld van het vooruitgangsgeloof dat in de achttiende eeuw was ontwaakt, toonden zich bovendien wat optimistischer in hun toekomstverwachtingen. De Réveil-christenen hielden vast aan het negatieve oordeel over de menselijke waardigheid, dat Calvijn in het verre verleden had gevelde en dat sindsdien door het protestants kerkgezag als het enig juiste aan de gelovigen werd voorgehouden. Volgens de oude calvinistische leer was de mens een verdorven creatuur, dat op eigen kracht tot niets goeds in staat was. Het was uitsluitend aan de goddelijke ‘uitredding’ (=verlossing) te danken, dat mensen goede daden konden verrichten.

De spanningen die zich in de protestantse Kerk voordeden door het conflict tussen de orthodoxen en de ‘Groningers’, komen in de literatuur van de negentiende eeuw tot uitdrukking. Op de aardigste manier gebeurt dat in *Het leesgezelschap van Diepenbeek* (1847), een roman van de Groningse hoogleraar P. van Limburg Brouwer. In dat boek wordt de toestand beschreven die in het dorp Diepenbeek ontstaat, als daar een nieuwe dominee moet worden beroepen. Het keuzeproces verloopt uiterst moeizaam, doordat men tot iedere prijs wil voorkomen dat een ‘Groninger’ op de kansel komt. De kwestie geeft aanleiding tot eindeloze deliberaties over de zuiverheid van de leer.

Het Réveil was, zeker in de eerste tijd, vooral een piëtistische beweging van godvruchtige bezinning. Achteraf meent men te kunnen vaststellen dat de tegenstelling tussen het Réveil en de ‘Groningers’ minder groot is geweest dan het in die dagen door de betrokkenen zelf werd gevoeld. Beide stromingen in de Kerk wilden een vernieuwing, die neerkwam op een dieper beleefde persoonlijke vroomheid. In beide kampen was men geneigd meer nadruk te leggen op het christelijk-religieus gevoel dan op de orthodoxe geloofsleer. Volgens de theoloog K.H. Roessingh, die in 1922 een boekje publiceerde over de theologische ontwikkelingen in de protestantse Kerk in de negentiende eeuw, bestond er een sterke overeenkomst tussen beide stromingen:

Beide hebben zij – aldus Roessingh – verstaan en beleden dat religie voor alles een zaak is van beleven, van gevoelen.

De ‘Groningers’ droegen hun gedachten uit in hun tijdschrift *Waarheid in Liefde*; de opvattingen en de gestemdheid van het Réveil komen tot uitdrukking in diverse literaire werken van omstreeks 1840. De geest van het Réveil is voelbaar in Hasebroeks *Waarheid en Dromen*, in Van Koetsvelds *Schetsen uit de Pastorie te Mastland* en in *Het Huis Lauernesse* van Anna Geertruida Bosboom-Toussaint.

Opvallend bij de genoemde schrijvers is dat zij sterk de nadruk leggen op vroomheid en zich distantiëren van de richtingenstrijd. De bekende en meest geliefde auteurs kiezen voor een gematigde

opstelling. Hasebroek is een goedmoedige, vrome mijneraar, die vooral zijn eigen manier van christen-zijn onder de loep neemt. Van Koetsveld vindt de christelijke levenshouding belangrijker dan de zuiverheid van de leer. Hij laat duidelijk merken dat orthodoxe geloofsijveraars bij hem aan het verkeerde adres zijn. De felle orthodoxen die hij in zijn boek laat optreden, met hun verstarde denkbeelden en hun afwijkende spraakgebruik – zij bedienen zich van de tale Kanaäns – genieten niet bepaald zijn sympathie. Integendeel, hun ouderwetse prietpraat, die maar al te vaak aanleiding geeft tot verkettering van geloofsgenoten, wordt door Van Koetsveld gehekeld.

Het verschil tussen het Réveil en de ‘Groningers’ bestond volgens Roessingh niet in een uiteenlopende waardering van de Bijbel – voor beide richtingen bevatte die het Woord Gods! – maar in hun opstelling tegenover het kerkelijk leergezag. De ‘Groningers’ konden niet aanvaarden, dat de Dordtse Synode van bovenaf bepaalde, wat men diende te geloven. Zij hadden moeite met de zogenoemde Dordtse ‘formulieren’, waarin de kerkleer voor de hele (calvinistische) christenheid werd vastgelegd. Hun bezwaar gold met name de drie ‘Formulieren van Eenigheid’: Belijdenis, Catechismus en Leeregels.

MODERNISME: 1840-1850 SCHOLTEN

Ingrijpende veranderingen in het protestantse theologische denken openbaarden zich in Nederland pas in de jaren 1840-1850. Het begon aan de universiteit in Leiden, waar de theoloog Scholten nieuwe wegen aanwees, die spoedig ook door anderen werden ingeslagen. Scholten en zijn aanhangers waren de eerste protestantse ‘modernisten’. Zij waren pleitbezorgers van een nieuwe geloofsopvatting, van een verlicht christendom, waarin ook de ‘moderne mensch’ zich thuis kon voelen. Moderne mensen waren door de wetenschap wijzer geworden en konden niet meer geloven op gezag – noch op het gezag van de Kerk, noch op het gezag van de bijbel – maar wel op grond van eigen inzicht, eigen verstand en eigen waarneming. Scholten en zijn geestverwanten ontleenden hun nieuwe ideeën aan Duitse filosofen en theologen. Zij bestudeerden het werk van Kant, Hegel en Schleiermacher, maar werden vooral op ideeën gebracht door de publicaties van David Friedrich Strauss. In zijn boek *Das Leben Jesu* (1835) poneerde deze godgeleerde de destijds opzienbarende stelling, dat de evangeliën niet beschouwd dienden te worden als goddelijk geïnspireerde geschiedverhalen, maar als predicaties, waarvan de verhalende elementen een symbolische, mythologische waarde hadden. Strauss bekeek het Christendom vanuit een realistische, mondiale optiek en dit bracht hem tot de conclusie, dat die godsdienst niet langer als de enig ware kon worden gezien. Het christendom was voor hem wel een verheven godsdienst met ideeën die de mensheid ten goede waren gekomen, doordat ze het humaniseringsproces bevorderden, maar het was slechts één van de godsdiensten die veel goede elementen in zich borgen.

Wat Scholten en zijn geestverwanten voor ogen stond was een gemoderniseerd christendom, ‘onafhankelijk van de voorvaderlijke orthodoxie, waarin wetenschappelijke inzichten [zoals het determinisme] werden gerespecteerd’ (Van der Schoor). Daartoe moesten geloof en wetenschap met elkaar in overeenstemming gebracht worden. Het idee van een persoonlijke God, die zich in het woord van de Schrift aan de mensheid zou hebben geopenbaard en die allerlei smeekbeden zou kunnen ver-

horen, daarvoor was in het moderne denken geen plaats meer. In de visie van Scholten paste bij de eigentijdse stand van de wetenschap een pantheïstisch godsbegrip: een immanente Voorzienigheid in de natuur.

MODERNISME: NA 1850 OPZOOMER

Een grote omslag in het denken werd in de jaren '50 teweeggebracht door de filosoof Cornelis Willem Opzoomer in Utrecht. Op het eerste gezicht lijkt hij niet veel nieuws te brengen. Opzoomer moest niets hebben van het Scholtensiaanse pantheïsme en geloofde, volgens zijn eigen verklaring (Pierson), in een persoonlijke God. Dat geloof had bij hem geen redelijke grond, maar berustte louter op gevoel, op zijn individueel religieus gevoel, dat – naar zijn eigen zeggen – wellicht geworteld was in zijn calvinistische opvoeding.

In de ogen van velen mag het fundament van een dergelijke godsgeloof een onbetrouwbare indruk maken, Opzoomer zelf had er vrede mee. Hij kon het geloof in God niet missen, maar besepte dat daarover geen absolute zekerheid te verkrijgen was. Hoe men zich god moest voorstellen, daarover kon de mens niets weten en het had volgens hem dan ook geen enkele zin, daarover speculaties op te zetten. Een pantheïstisch godsbegrip had voor hem even weinig reden van bestaan als welk ander godsbeeld ook. Het kenvermogen van de mens beperkte zich immers tot het eindige, tot de waarneembare verschijnselen. Voor het bestaan van een persoonlijke God, die zich rechtstreeks met het doen en laten van de mens bemoeide, was volgens hem geen deugdelijk wetenschappelijk bewijs te leveren. Men kon in God geloven vanuit godsdienstig gevoel – wat hij dus zelf blijkbaar deed – maar te beredeneren of aan te tonen viel er in dat opzicht niets.

Opzoomers denken werd sterk beïnvloed door de natuurwetenschappen en het daarmee samenhangende realisme. Hij meende dat ook bij de behandeling van theologische vraagstukken de natuurwetenschappelijke, empirische methode diende te worden toegepast. Consequentie daarvan was, dat de theologie zich niet langer kon bezighouden met metafysische bespiegelingen, maar uitsluitend het verschijnsel godsdienst tot onderwerp van studie moest maken. Hoe de mensen in de loop der eeuwen hadden gedacht over God, godsdienst en moraal, wat filosofen en theologen daarover hadden verkondigd en door welke oorzaken de opvattingen wijzigingen hadden ondergaan, dat waren vraagstellingen die wetenschappelijk, volgens de empirische methode, konden worden onderzocht en beantwoord.

Aan het christendom kende Opzoomer slechts een betrekkelijke plaats toe; hij kon die godsdienst niet anders zien dan als 'een schakel in de ontwikkeling van het godsdienstig bewustzijn der mensen' (bij Roessingh, blz. 76-77). Van een rechtstreeks ingrijpen door God en van het verrichten van wonderen kon, naar zijn mening, geen sprake zijn. Opzoomer verwierp de idee van een bovennatuurlijke geboorte van Jezus, als zoon van God. Dat neemt niet weg dat hij een diepe verering had voor de historische figuur Jezus, die voor hem gold als een van de 'gidsen op den grooten weg van het leven der menschheid' (bij Roessingh, blz. 79).

Er waren volgens Opzoomer geen gronden aanwezig om het Christendom als de enig ware godsdienst te beschouwen. Christenen konden wel het gevoel hebben dat het zo was, maar dat gevoel was plaats- en cultuurgebonden en zeker niet algemeengeldig:

Woordelijk drukte hij het zo uit:

(...) al schenkt het christendom licht, kracht en troost, al vervult het de behoeften van den geloovige, daarom heeft het zijn oorsprong nog niet uit God; daarom is het nog niet waar. (...) In meer dan één godsdienst vindt de geloovige zijne behoefte bevredigd. (gecteerd door Roessingh, blz. 75)

Opzoomer raakte in conflict met de traditionele en zelfs met de meer geavanceerde stromingen in de christelijke kerk. De streng-orthodoxen veroordeelden zijn opvattingen, evenals de meer gevoelsmatige christenen van het Réveil en de aanhangers van de ‘Groningers’. Zelfs Scholten kon onmogelijk instemmen met de opvattingen van Opzoomer. Tussen de twee geleerden ontwikkelde zich een heftige pennenstrijd. Scholten vond dat Opzoomer te ver ging; Opzoomer verweet Scholten dat hij ten halve gekeerd was, omdat hij terugschrok voor de consequenties van zijn eigen denkbeelden. Uiteindelijk had hij het niet aangedurfd, het christendom ‘van zijn zeer uitzonderlijke positie te beroven’ (Roessingh, blz. 71). Opzoomer durfde dat wel en daardoor werd hij voor velen de eerste echte ‘moderne theoloog’.

KATHOLIEK MODERNISME

Een ontwikkeling, vergelijkbaar met die in de protestantse wereld, werd weldra ook waarneembaar binnen de katholieke geloofsgemeenschap, met name bij de meer liberaal ingestelde katholieken in Frankrijk, België en Nederland. Zij lazen met veel belangstelling het werk van de Fransman Ernest Renan (1823-1892), specialist in de Oosterse talen en kenner van het ‘Heilige Land’. In zijn boek *Vie de Jésus* (1863) beschreef Renan Jezus als een uitzonderlijk man, van wie de betekenis voor de mensheid niet hoog genoeg geschat kon worden, maar van wie niet gezegd kon worden dat hij – in de letterlijke betekenis van het woord – Gods zoon was. Kijk, zei Renan, als je nagaat wat in de ‘legenden’ over het leven van Jezus wordt meegedeeld, dan kun je vaststellen dat Jezus daarin wordt voorgesteld als een man die Gods steun en bescherming geniet (‘comme un homme protégé et favorisé de Dieu’), maar niet als een god (‘non comme un Dieu’). Christus getuigt in die verhalen nooit van zichzelf dat hij een god is, maar wel dat hij met God een speciale band heeft.

L’idée sacrilège (=heiligschennend) qu’il fût Dieu ne lui vint jamais, mais celle d’un commerce (=omgang) direct avec Dieu’. (Renan d’après lui-même, blz.217)

Renan merkt daarbij op dat de God waarover Jezus voortdurend spreekt een heel andere is dan de God in de gebruikelijke voorstelling: het is een liefdevolle, vaderlijke God.

Le Dieu de Jésus, affirme Renan (11483, fo 77), n’est pas un maître fatal qui tue, damne ou sauve à sa volonté, c’est le père céleste auquel le Fils en se jetant à genoux peut dire: Notre Père qui êtes dans les cieux, que votre règne arrive...’ (Renan d’après lui-même, blz.218)

Ook Renan bewonderde Jezus als ‘l’homme incomparable’, maar dogma’s als die betreffende de verrijzenis en de wonderen verwierp hij. In zijn *Vie de Jésus* verwees Renan naar het werk van protestantse theologen, die tot soortgelijke bevindingen waren gekomen. Bovenaan de lijst prijkte de naam van de protestantse theoloog Strauss.

Na de publicatie van zijn boek, waarin hij zich nog gematigd had uitgedrukt in vergelijking met de uitspraken die hij deed in zijn voorbereidende aantekeningen, kreeg Renan de wind van voren, en vanuit alle windstreken. In een reactie uit Nederland werd hem het volgende toegevoegd:

Grand imposteur (=huichelaar)! Couchez-vous la tête dans la poussière, vous Renan qui n’êtes que cendre et poussière, retractez (=herroep) cet ouvrage impie (=goddeloos) et avouez votre erreur. Car c’est connu de tout le monde et toute la Hollande sait cela: vous avez écrit cet infâme livre uniquement pour le vendre et en tirer beaucoup d’argent, justement comme le traître Judas qui a vendu le Sauveur aux Juifs. Retractivez, s’il en est temps encore, pensez à votre âme. (Renan d’après lui-même, blz. 231)

Het moet gezegd: Renans boek verkocht inderdaad erg goed (‘comme du pain’). De edities volgden elkaar snel op. Het boek werd verspreid over de hele christelijke wereld en na lezing, door katholieken en protestanten, verguisd of geprezen.

GODSDIENSTIG PROBLEEM IN DE ZEVENTIENDE EEUW

De godsdienstige twistpunten van de protestantse theologen komen in de litteraire werken van de negentiende eeuw geregeld op de proppen. Dat gebeurt soms heel direct in levendige beschrijvingen, zoals in *Het Leesgezelschap van Diepenbeek*, soms indirect door middel van een verwijzing of een kritische opmerking. Er zijn ook boeken waarin de godsdienstkwesaties in vermomming ter sprake worden gebracht, in verkapte vorm zou je kunnen zeggen.

De schrijver Hendrik Jan Schimmel, die opgroeide in de inspirerende maar gezagsgetrouwe kring van het Réveil, behoorde aanvankelijk tot de nogal traditioneel denkende protestanten. In latere jaren raakte hij echter verzeild in liberaler vaarwater, wat van zijn werk valt af te lezen. Zelfs in zijn historische roman *Sinjeur Semeyns*, spelend in de zeventiende eeuw, weet hij een situatie te creëren waarin, naar mijn gevoel, iets doorschemert van de problematiek uit zijn eigen tijd.

In *Sinjeur Semeyns* deel II voert Schimmel een dominee ten tonele die worstelt met een vraagstuk waarvan je je afvraagt of het in de tijd van handeling al bestond. Die dominee is een goed predikant – dat wordt ons uit de beschrijving wel duidelijk – maar hij voorziet desondanks dat hij vandaag of morgen zijn predikantenplaats zal kwijtraken. Zijn opvattingen wijken namelijk sterk af van wat in zijn Kerk gangbaar is en hij voelt er niets voor, zich blindelings aan het starre leergezag te onderwerpen. Zijn geloofsopvatting is veranderd onder invloed van het gewijzigde wereldbeeld. De natuurwetenschap heeft aangetoond dat de aarde en het heelal een heel andere vorm hebben dan men tot voor kort, mede op grond van de bijbel, aannam. Voor iemand als deze dominee is het volkomen onbegrijpelijk dat de Kerk haar leer niet aanpast aan de gewijzigde omstandigheden en maar onverdroten

voortgaat met het verkondigen van leerstellingen die niet meer aansluiten bij de eigentijdse werkelijkheid. In de loop der tijd is de dominee ervan overtuigd geraakt, dat de christenen er niet meer vanuit kunnen gaan dat zij de waarheid in pacht hebben. Het is hem duidelijk geworden dat ook buiten de Kerk goede mensen te vinden zijn, eerlijke waarheidzoekers, die op geheel andere gronden dan de christenen een hoogstaand menselijk leven leiden.

De dominee komt in *Sinjeur Semeyns* in beeld, doordat hoofdfiguur Karel Semeyns hem ontmoet in het dorp van zijn jeugd. Met de dominee is hij in vroegere jaren goed bevriend geweest en hij heeft ook nadien veel steun van hem ondervonden. Na jaren komen zij weer eens met elkaar in gesprek. Het wordt Karel al gauw duidelijk dat de dominee er nieuwe opvattingen op na houdt; zijn kijk op het leven en op het christendom is anders geworden. Daarmee is het thema van het gesprek aangegeven.

Aan de verbaasde Karel legt dominee uit, hoe hij tot zijn nieuwe gedachten is gekomen. Vroeger was hij een overtuigd aanhanger van de streng orthodoxe theoloog Voetius, maar nu is hij van mening dat één enkel voor allen geldend geloof volkomen onmogelijk is. Onwenselijk bovendien, want het geloof is alleen van betekenis voor een mens, als deze aan zijn geloof een geheel eigen persoonlijke inhoud geeft. En dat hoeft niet per se het christelijk geloof te zijn.

De dominee kwam tot een nieuw inzicht door een ontmoeting met de joodse wijsgeer Baruch de Spinoza, die een geheel eigen theorie bleek te hebben ontwikkeld over God en Wereld. In de plaats van het oude dualisme tussen die twee grootheden stelde hij een monistische visie, die erop neerkwam dat God en Wereld een eenheid vormden. Spinoza aarzde niet om deze pantheïstische levensbeschouwing uit te dragen en erover te publiceren. Op grond van zijn opvattingen werd hij door de joodse gemeenschap in Amsterdam als ketter veroordeeld en uit de synagoge gebannen.

De dominee heeft de grote filosoof gesproken en is diep onder de indruk geraakt van diens persoonlijkheid. Wat hem het meest heeft getroffen is het feit, dat deze joodse filosoof, ondanks de tegenwerking en de vernedering die hij moest ondergaan, een heel zachtmoedig en beminnelijk man is gebleven.

Omdat Spinoza waarheid, goedheid en schoonheid zoekt, mag hij volgens de dominee een gelovige genoemd worden, want, zegt hij, ‘wat je goed en rein en heilig doet zijn, wat je krachten als wezen kan ontplooien, dat alleen behoort je godsdienst te zijn’. Vanuit die gedachte heeft de dominee zijn eigen geloof herzien. Hij is een volgeling van Jezus gebleven, maar dan wel een volgeling die een modern wereldbeeld erop na houdt. Voor hem bevindt zich boven zijn hoofd geen hemel waarin de Godheid troont. De hemel is ‘overal’, zegt hij. Van Spinoza heeft hij wel iets overgenomen – zijn geloof is erdoor veranderd – maar hij is geen pantheïst geworden. Hoe zijn Godsdienst eruit ziet, wordt in ‘*Sinjeur Semeyns*’ nader uitgewerkt in de dialoog tussen Karel en de dominee. Op de vraag van Karel:

“Geloof u in waarheid aan God? Aan de onsterfelijkheid?”

antwoordt de dominee heel uitvoerig:

“Ik wil je mededeelen wat ik dikwijls heb gedacht, en wat beteren en wijzeren dan ik mij wel eens hebben doen denken (...) Wat zich ginder als zon, planeet, komeet en maan heeft gevormd; wat hier als dier- of menschevorm verschijnt, wat ons als dampkring omgolf – die algemeene zelfstandigheid noemen we: materie, en wat zich uit haar heeft samengevoegd: de natuur.” (Sinjeur Semeyns II, blz. 135)

Die natuur – aldus de dominee – heeft altijd een en hetzelfde kenmerk:

“haar onvrijheid. Onder alle vormen blijft zij gebonden en afhankelijk van de natuurwet; de ijzere noodzakelijkheid. Zoo verschijnt ons ook aanvankelijk de mensch. Buiten zijn wil treedt hij in het leven; buiten zijn wil treedt hij het uit. De stofdeelen der materie, waaruit hij gevormd is, verstuiven, worden gewijzigd en dienen weder andere doeleinden der natuur. Maar is dat nu de geheele mensch?”

Als je je blik naar binnen richt, zegt de dominee vervolgens tegen Karel, en nagaat wat er in jezelf omgaat, ontdek je al gauw een rijkdom aan “wenschen, gewaarwordingen, gedachten”. Daardoor rijst “het vermoeden of het voorgevoel van iets oneindigs, wijs, goeds, schoons”, waarvan je je nauwelijks kunt voorstellen dat het uitsluitend is voortgebracht door “de blinde onbewuste macht, die zich als natuurwet te kennen heeft gegeven”. Het komt je voor dat er een ander wezen bestaat,

“een wezen, dat vrij, den natuurwetten niet onderworpen, den geheelen vorm van zijn aanzijn slechts uit zich zelve bepaalt, dat werkelijk zeggen mag: ik wil, omdat het ook zeggen mag: ik kan. Zulk een wezen noem ik geest en zulk een wezen is werkelijk van het lichamelijke, van de materie onderscheiden (...) Ge hebt in u het bewustzijn van u zelve; gij spreekt van uw hand, van uw hersenen. Gij zijt u zelve bewust als een wezen, dat werkelijk van hand en hersenen onderscheiden is.”

Maar ‘u’ hebt natuurlijk ook, zo vervolgt de dominee,

“het bewustzijn van uw vrijheid. Gij kunt, in weerwil van iederen prikkel, niet willen; gij kunt, ondanks elken weerstand, willen. Welnu het vrije kan in oorsprong en aard niet één zijn met het onvrije (...) Ge voelt dan in u het bestaan van iets, dat vrij is van de wet buiten u (...) een iets dat onverderfelijk moet zijn (...) De geest toch, als vrij zedelijk wezen, kent geen ruimte, geen tijd”.

Het is voor mij vooralsnog moeilijk te achterhalen of Schimmel met deze dialoog inderdaad inhaakt op de theologische geschillen van zijn tijd. Misschien heeft hij bij het schrijven van zijn historische roman een historische figuur uit de zeventiende eeuw op het oog gehad, een theoloog die qua denkwijze met de afgeschilderde dominee overeenstemt. Het lijkt me echter aannemelijker dat Schimmel bewust de godsdienstvraag aan de orde heeft gesteld om het boek interessant en leerzaam voor zijn lezers te maken. In het historische perspectief zou een discussie tussen een arminiaan en een gomarist meer voor de hand hebben gelegen, dan het relaas van een dominee die beïnvloed is door de ideeën van Spinoza. Sinjeur Semeyns verscheen in 1875 en het is dus ook nog mogelijk dat het laatste gedeelte

van dominees uiteenzetting, de uitweiding over de vrije wil, eveneens op de negentiende-eeuwse actualiteit gericht was; het kan immers beschouwd worden als een aanval, gericht tegen het psychologisch determinisme met zijn ontkenning van de vrije wil, dat juist in die tijd door de naturalisten werd gepropageerd.